

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
кафедра політології

Інституалізація політичної опозиції як чинник демократизації

українського суспільства

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 052 - Політологія
освітнього рівня «бакалавр»

студентки
IV курсу ОР «бакалавр»
денної форми навчання
Анастасії РОСПОПИ

Науковий керівник -
доктор політичних наук, професор
професор кафедри політології
Микола ОБУШНИЙ

Допущено до захисту:
Завідувач кафедри _____

Київ – 2021

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ	5
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ЯК ЧИННИКА ПОБУДОВИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА	19
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ	30
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ	45

ВСТУП

Актуальність: Інститут політичної опозиції є показником демократичності держави, так як він забезпечує баланс між представниками більшості та меншості. Також він забезпечує легітимність та легальність державної влади шляхом контролю за дотриманням законності з боку влади та попередження узурпації з боку представників верхівки влади. Опозиція сприяє плюралізації думок і дій, якщо вона конструктивна і її діяльність ґрунтується на реальних інтересах соціальних спільнот і в рамках законодавства як в демократичному суспільстві.

Розвиток політичної системи, яка враховує існування опозиції, конкуренції або змагання між урядом та його опонентами, – важливий аспект переходу до демократії. У розвинутих демократичних країнах опозиція – один із повноправних політичних інститутів, невід’ємний механізм «стримувань і противаг», на основі якого функціонує політична система суспільства. Від визнання політичної опозиції як учасника політичного процесу і від взаємодії опозиції та влади залежить рівень демократичності держави. А при інституалізації визначаються і закріплюються правила гри та боротьби між опозицією та владою. Так як Україна прагне стати демократичною і правовою державою, то актуальність інституту опозиції привертає увагу, особливо враховуючи перехідний політичний режим, що склався в Україні.

Об’єктом дослідження є демократизація в період трансформаційних перетворень.

Предметом дослідження є інституалізація політичної опозиції як чинник демократизації суспільства в сучасній Україні.

Метою даної роботи є розкрити сутність інституалізації політичної опозиції як чинника демократизації в сучасних українських реаліях.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення наступних завдань:

-проаналізувати роль інституту політичної опозиції у період трансформації політичного режиму;

-охарактеризувати роль інституалізації опозиції в побудові демократичного суспільства;

-дослідити передумови становлення інституту опозиції в політико-правовому полі України.

Методи дослідження :

1)Компаративний метод, який дозволив виділити визначення поняття «опозиція як політичний інститут» та протиставити його «опозиції як вияву суспільного протесту».

2)Структурно-функціональний, за допомогою якого вдалося дослідити основні моделі взаємодії опозиції та влади, визначити їх переваги та недоліки.

3)Системний метод дозволив дослідити опозицію як частину політичної системи України та виявити її проблеми.

Стан наукового опрацювання теми: Дослідженням загальної проблематики політичної опозиції, її функцій та типології займалися Р. Даль[1], Х. Лінц[25], К. Палескі, Дж. Сарторі. Щодо вітчизняних дослідників, варто виділити роботи М. Пивовар[31], Т. Ткаченко[46], Д. Зубрицької[19], О. Кашаби[21] та інших. Достатньо велику роль дослідники надають опозиції як однієї із детермінантів демократичних змін в процесах трансформації політичного режиму від недемократичного до демократичного. Зокрема до цієї проблематики зверталися в своїх працях Р. Даль[1], Х. Лінц[25], Р. Арон[12], Ф. Шміттер[51], А. Пшеворський[39] тощо. А з українських дослідників Л. Угрин[47], О. Романюк[42], А. Крига[23] та інші.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаної літератури і джерел (51 найменування). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи 50 сторінок комп'ютерного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Незаперечним є факт того, що в суспільстві часто назрівають протиріччя і незадоволення щодо правлячого курсу та навіть на основі них можуть виникати конфлікти. Саме цим в першу чергу обумовлена поява опозиції на політичній арені як політичної сили, що могла б представляла на рівні інститутів влади думку незгодних.

Поняття «опозиція» розглядається у широкому та вузькому розумінні. За першим опозиція означає протидію, боротьбу проти будь-якої панівної сили, а також ту групу або групи людей, які ведуть цю боротьбу. У другому випадку, опозиція розглядається як політична партія, коаліція або рух, що є парламентською меншістю[32, ст.19].

Зародження розуміння такого явища як опозиція відбулося в часи Античності та вивчення його науковцями триває і дотепер. Можна виділити 3 основні етапи формування теоретичних знань:

1) філософсько-етичний етап: вперше явище опозиційності починає розглядатися, а також і протест як політична дія. Припадає на період Античності і Середньовіччя. Зароджуються передумови до виникнення концепції політичної опозиції, які були закладені у працях давньогрецьких мислителів Аристотеля та Платона. В період Середньовіччя вагома роль відводиться філософсько-етичному осмисленню явища опозиційності, закладаються передумови входження опозиції до структури політичної системи;

2) раціональний етап: обґрунтування спротиву владі з природно-правової позиції – формування теоретичної бази вивчення опозиції як інституту стримування від зловживань влади. Характерний для періоду Нового часу. Висвітлення проблеми опозиції можна знайти в працях Дж. Локка, Т. Гоббса,

Ш-Л. Монтеск'є та інших. Загалом в цих працях була закладена ідея легітимного опору владі: опір є виправданим у разі протистояння зі свавіллям держави та тиранією;

3) інституціоналізаційний етап: відноситься до періоду від середини ХІХ ст. до сьогодення. В цей період сформувалися моделі інституціоналізації опозиції в країнах, які були одними з перших країн, в яких розпочався процес демократизації. Це такі країни як Великобританія, США, Франція, Німеччина. [32, с.19-20].

У визначенні опозиції варто врахувати розмежування на теоретичному рівні понять «опозиція як політичний інститут» та «опозиція як форма суспільного протесту». Український політолог Г. Постригань опозицію як форму суспільного протесту визначає як опозиційність, що пронизує всі сфери суспільного життя, а опозиція як політичний інститут є «специфічним проявом опозиційності в політичних відносинах» [33, с. 41]. З цим твердженням варто погодитись та зазначити, що опозиція як політичний інститут не зможе існувати в тій країні, де немає умов для опозиції як суспільного протесту, так як від цього залежить і рівень забезпечення громадян на протест, права на свободу слова, політичних дій і так далі. При достатньому рівні забезпечення виникає можливість для створення інституту політичної опозиції. А отже опозиція як суспільний протест не тільки передуює інституту політичної опозиції, а ще є його детермінантою.

Опозицію як політичний інститут можна визначити як легальну форму протистояння й протидії офіційному політичному курсові, функціями якої є здійснення контролю, висловлювання критики й впровадження альтернативних пропозицій.

На думку дослідниці М. Пивовар, за колом учасників слід виділити суб'єкт та об'єкт опозиції. До суб'єктів слід віднести політичні партії та парламентські фракції. Об'єкт опозиції являє собою самий зміст опозиційної діяльності, а також діяльність політичних партій в парламенті [31,с. 42]. Проте необхідно

більше розкрити дане твердження, так як виникає проблема розмежування понять «політична опозиція як інститут» та «парламентська опозиція». Опозиція як інститут поняття ширше і її суб'єкти і відповідно об'єкт не обмежується діяльністю політичних партій лише в парламенті як це засвічує практика демократичних країн, проте саме вони є основними носіями функцій опозиції. А отже, парламентська опозиція як вид опозиції, що діє виключно в межах парламенту, є лише частиною політичної опозиції. Таким чином опозиція як інститут включає парламентську і позапарламентську опозиції.

Суперечливим моментом є також визначення місця громадянських організацій, груп тиску та інтересів у структурі опозиції як політичного інституту, так як ці недержавні інститути теж мають вплив на владу, наприклад через лобіювання, і потребують законодавчого оформлення їх прав та обов'язків, проте в них немає мети захопити владу як в тих же партіях. На нашу думку ці елементи варто визначити як такі, що можуть включати в сферу своєї діяльності і опозиційну діяльність на інституалізованому рівні, тобто є цілком можливим, що законодавство держави може враховувати право цих структур не просто контролювати захист своїх інтересів, а також бути незгодними з курсом офіційного уряду та проявляти ініціативність в створенні альтернатив. Проте якщо розглядати умови демократизації, то одним із основних інститутів опозиційної діяльності виступають партії.

Можна виділити три основні функції опозиції:

- 1) критика програм, рішень та дій влади;
- 2) контроль за діями офіційного уряду;
- 3) створення політичних альтернатив, пропозицій, відмінних від урядових програм політичного і соціально-економічного розвитку суспільства.

З огляду на вищезазначене, можна виділити наступні основні риси інституту опозиції:

- Використання демократичних, цивілізованих, легітимних засобів впливу

замість ірраціональних, руйнівних дій [46, с. 43];

-Перш за все проявляється як протидія урядовому курсу правлячої сили;

-Оформленість запитів до офіційної влади у вигляді організованої та конструктивної критики;

-Внесення альтернативних варіантів урядового курсу на противагу офіційному політичному курсові;

-Виконання контрольної діяльності шляхом впливу на владні структури: парламент, міністерства, комітети і так далі;

-Довгостроковий характер контролю над владою;

-Потребує нормативно-правової оформленості своєї діяльності.

Розглянемо класифікацію опозиції як політичного інституту відповідно до наступних критеріїв:

□ за ставленням до системи влади:

- системна: не згодна лише з методами здійснення політики, визнає основні принципи, цінності та цілі політичної системи;

- позасистемна: не згодна ні з діями влади, ні з суспільно політичним ладом країни;

□ за характером вимог:

- радикальна: як правило не йде на компроміси з владою та використовує методи парламентського і позапарламентського тиску;

- поміркована: як правило застосовує парламентські методи тиску, проте може займатися «політичним торгом», якщо це стосується важливих питань;

- лояльна: намагається дійти згоди з владою, може її підтримувати чи йти на поступки;

□ за характером дій:

- конструктивна: характеризується застосуванням змістовних дій та пропозицій, ціль діяльності опозиції в поліпшенні та удосконаленні політичного управління, стимулюванні владних структур до реформ;

- деструктивна: не виконує свої функції, а її дії створюють перешкоди для діяльності влади;

□ за місцем у спектрі політичних сил: ліва; права; центристська тощо [46, с. 42];

□ за відношенням опозиції до представницької установи:

- парламентська: виникає у межах парламенту та займає альтернативну позицію до провладних сил;

- позапарламентська: існує поза парламентом, тобто немає в його межах своїх представників. Активно використовує ЗМІ та різні форми протесту, такі як мітинги, демонстрації тощо [20, с.50-51].

Також опозиційна діяльність залежить від політичного режиму. Прийнято вважати, що існування політичної опозиції є характерною ознакою демократичного режиму, так як він гарантує права меншості та передбачає включенність меншості в політичні процеси. Політична опозиція є як раз виразником інтересів цієї групи. При тоталітарному режимі існування опозиції як у формі інституту, так і у формі суспільного протесту неможливе і переслідується як злочинне. При авторитарному режимі існування можливе, проте обмежене.

Проте політичні процеси в державі можуть призвести до зміни політичного режиму, які можуть відбуватися по різному сценарію, з різною тривалістю та з різними наслідками. Велика кількість сучасних держав проходили та проходять трансформацію політичного режиму, а деякі навіть під час цих процесів здобули незалежність. Більшість з цих процесів відбувались в напрямку становлення демократії ненасильницьким шляхом. У зв'язку з цим в 1980-х роках в науковому дискурсі з'явилося поняття «демократичний

транзит», що позначає процес переходу від недемократичного режиму до демократичного з відсутністю гарантії успішного встановлення демократичного ладу, так як відбувається певне експериментування з імплантацією демократичних інститутів, яке відбувається в умовах делегітимізації попереднього режиму та поширення серед населення демократичних цінностей та ідеалів.

За думкою дослідника А. Циганкова, про «перехід режиму в перехідний стан свідчить легітимізація в тій чи іншій формі прав політичної опозиції» [48, с. 130]. Так як саме опозиційні сили розглядаються в концепціях демократичного транзиту як ініціатори демократичних змін.

Вивчення демократичного транзиту відбувається в рамках трьох підходів – структурного, процедурного та інтегрованого. Представники першого такі як С. Ліпсет, Г. Алмонд та інші проводили аналіз структурних чинників, від яких залежало утворення та збереження політичного режиму, тобто розглядаються об'єктивні передумови демократизації. А представники процедурного підходу такі як Ф. Шміттер, Х. Лінц та інші розглядали демократизацію через взаємодію конкуруючих еліт, послідовності дій і рішень учасників процесу. Ці два підходи не заперечують одне одного, а скоріше доповнюють, так як зосередженні на різних аспектах одно і того процесу. Як раз інтегрований підхід їх об'єднує, наголошуючи, що важливими є чинники, що описанні двома підходами. Ми будемо розглядати демократизацію з точки зору інтегрованого підходу, проте в більшій мірі будемо звертати увагу на чинники процедурного підходу, так як за цим підходом звертається увага на політичних акторів, тому за ним можливо повніше розкрити роль опозиції.

Вагомий внесок для дослідження як опозиції, так і її ролі в демократизації, зробив американський політолог Роберт Даль. Він є одним із основоположників концепції плюралістичної демократії і сучасну демократію розглядав у формулі «змагання відкритого для участі». Тобто демократія є конкурентним середовищем, яке буде неповноцінним без інституту опозиції,

відповідно і формула демократії буде неповною. Так як інститут політичної опозиції виступає як інститут артикуляції та захисту прав меншості, то теж має підстави для діяльності та участі в конкуренції. Р. Даль влучно зазначав, що за відсутності права на опозицію, право брати участь у виборах є достатнього «оголеним»[1, с. 5], тобто опозиційні сили є певною гарантією плюралізму думок. Створення умов для реалізації наведеної формули демократії і відповідно для реалізації змоги як опозиції, так і інших політичних сил, відкрито і легально конкурувати, є завданням демократизації і в міру успіху цього процесу опозиція може заявити про себе на політичній сцені [17, с. 80.]

Таким чином співвідношення політичних сил, в тому числі взаємодія між існуючою елітою і опозицією як двох протилежних сторін політичного процесу, є одним із факторів, що впливають на перебіг і результативність демократичного переходу. До таких факторів також можна віднести і доцільність та ефективність стратегій та тактик демократичних перетворень, залежних від конкретної політичної, соціально-економічної та історичної ситуації в державі на різних етапах переходу.

Досить поширеним є виділення 3 основних етапів переходу від недемократичного до демократичного режиму. Це класична модель переходу, сформована протягом 70-80-х років ХХ ст.:

1. Лібералізація.
2. Демократизація.
3. Консолідація демократії. [16, с. 24].

Перший етап характеризується кризою недемократичного режиму, активізацією громадянського суспільства та виникненням опозиції. Зміни торкаються і авторитарної еліти, з якої сам процес перетворень може розпочатися. В її середовищі виникає розкол між тими, хто прагне зберігати існуючий режим, та між тими, хто виступає за реформи. Для підтримки своєї позиції та привернення прихильників представники еліти починають звертатися до громадськості, наслідком чого є послаблення цензури,

виникнення різних організацій і партій, а отже і передумов для легальної діяльності опозиції.

Проте попри всі вживані заходи, умови для інституалізації опозиції відсутні, але це не є негативним аспектом цього етапу, так як в цей час створюються необхідні передумови для мобілізації політичних сил, активізації громадянського суспільства і послаблення впливу монолітної групи еліти. Таким чином в опозиції є можливість стати не просто декоративним учасником політичних процесів, а їх активним учасником, що позитивно відзначиться на переході до іншого етапу. Так як від взаємодії авторитарної еліти та опозиції буде залежати чи перейде держава на наступний етап демократичних змін. Тоді як опозиція виступає активним учасником на політичній сцені, вона здійснює реальні дії на шляху до демократичних змін, які послаблюють монопольний контроль еліти, а отже і сам процес переходу набуває власної лінії розвитку і етап лібералізації створює передумови для розвитку наступного етапу.

Проте варто і розглянути той випадок, коли опозиційні партії носять декоративний характер. Так як вони не впливають на хід процесів в державі, контроль над цими процесами здійснює існуюча еліта і як наслідок перехід на наступний етап може і не відбутись. Також наслідки можуть бути і серйознішими. Такими як повернення до авторитарного режиму чи втрата громадянами довіри до соціальних інститутів держави.

Важливу роль відіграє взаємодія між опозицією та елітою на наступному етапі переходу від одного режиму до демократичного режиму – демократизації. Проте це вже інший рівень взаємодії, так як виникають нові завдання та потреба в заміні владної еліти. Вагома увага приділяється інституціям в державі: виникає потреба в демонтажі авторитарних інституцій і в створенні демократичних інститутів.

Американський політолог Самуель Гантінгтон досліджував цю взаємодію на другому етапі переходу і запропонував таку модель демократизації як «кооперація з необхідності» [6, с. 81]. Суть в тому, що успішність другого етапу визначається взаємодією влади та опозиції шляхом переговорів та укладання угоди. Ця модель передбачає ініціативу з боку опозиції до політичного діалогу та готовність з боку влади до переговорів. На опозицію покладаються нові завдання, так як авторитарна еліта не здатна вже зініціювати демократичні зміни. Проте ці зміни можливо реалізувати шляхом переговорів між владою і опозицією, результатами яких може утворення демократичних інститутів та правил гри, тобто правил боротьби за владу, конкуренції.

Як вже зазначалось раніше, сприяє активному розвитку опозиції конкурентне середовище, умови якого створюються під час першого етапу, що свідчить про взаємозв'язок опозиції і процесу переходу – становлення опозиції залежить від перебігу цього процесу і перебіг переходу залежить від діяльності опозиції, а також від її взаємодії з елітою.

На змагальний характер діяльності опозиції звертав увагу також французький політолог і соціолог Реймон Арон. Зазначивши, що «конкуренція політичних партій веде до того, що реалізація влади дедалі більше і більше обмежується чинними законами, а отже, її характер стає дедалі поміркованішим» [12, с. 63], він звернув увагу на зростання впливу політичних партій та ролі закону, що є ознакою консолідованої демократії. А отже, створення правил гри і таким чином умов для конкуренції сприяє створенню умов до переходу на наступний етап.

Таким чином від етапів лібералізації та демократизації залежить подальша динаміка і сама можливість встановлення демократичного ладу. В свою чергу результати демократизації визначає взаємодія опозиції та владної еліти, а також здатність опозиції виконувати ряд важливих функцій, серед яких

формування альтернативи, поширення демократичної культури та сприяння делегітимізації попереднього режиму.

Консолідація демократії як третій етап виникає тоді, коли вже досягнутий консенсус між елітами і опозицією щодо правил гри та визнається цінність демократичних інституцій. При цьому цей етап передбачає інституалізацію домовленостей. В першу чергу під правове врегулювання і перетворення у стійкі норми підпадають правила гри конкурентного середовища і визначення меж боротьби та співробітництва.

І хоча класична модель включає 3 етапи, все ж таки дослідники демократичного транзиту включають можливість різних варіантів завершення перших двох. Зокрема Ф. Шміттер виділяв ще два таких варіанти: гібридний режим і неконсолідована демократія[51].

Гібридний режим ні є демократією, ні авторитарним режимом, а скоріше «сірою зоною» з авторитарними методами під фасадом демократичних змін. Такий режим виникає, коли або відсутній етап лібералізації (перехід ініціюється елітою колишнього режиму з метою збереження своїх інтересів), або етап демократизації (згортання стратегії в напрямку до демократичних змін і повернення до авторитарного режиму). Неконсолідована ж демократія характеризується відсутністю налагодженого діалогу між елітою і опозицією, консенсусу щодо співробітництва. Що в першому, що в другому випадку опозиція немає потужної влади в державі, а отже і не включена в повній мірі в політичні процеси. Або ж вона представлена у вищому законодавчому органі, але як декоративна: розділяє з владною елітою одні і ті ж інтереси і позицію.

Варто відмітити, що шляхи просування демократії мають свою специфіку в різних країнах, що виявляється також у відмінному впливі опозиції на характер переходу та його результативність. Мається на увазі відмінності цих процесів в країнах Європи і Латинської Америки та в країнах Центрально-Східної та Східної Європи. Тому необхідно звернути увагу на особливості

трансформацій політичних режимів і останніх двох регіонів, в які входить і Україна також.

Однією з основних особливостей є трансформація в чотирьох напрямках: побудова національної держави, перехід від планової до ринкової економіки, повалення авторитарного режиму і установлення демократичної політичної системи та розбудова громадянського суспільства. Перші три трансформації описували такі політологи як К. Оффе[9], який одним із перших приділив цьому увагу, Ф. Редер[11], який описав ці зміни як три революції, що почалися одночасно. Їх одночасність зумовило необхідність проведення одночасної реалізації різнорідних реформ. Також варто відзначити і швидкість проведення перетворень, до чого було не готове населення, яке не вибудувало ще громадянське суспільство, а частина ностальгувала за минулим правлінням.

Так як в різних країнах вибудовувалась різна модель демократичних перетворень згідно їх історичних, культурних та інших традицій, це зумовлює багатоваріативність розвитку процесу перетворень. Також перехід від державного соціалізму, що був притаманний для посткомуністичних країн з невизначеними процедурами, проте визначеними результатами, до ліберальної демократії, в якій навпаки визначенні процедури, а результати ні, спричинив невизначеність як процедур, так і результатів [13]. Це може визначатись нестабільність процесу переходу та заморожування процесу в перехідному періоді.

Також можна виокремити і наступні особливості:

- Конституційне закріплення демократичних прав і свобод особи і громадянина, їх гарантій;
- Міжнародна підтримка і сприяння демократичних змін;
- Зародження та розвиток плюралізму, а також і бюрократизму, і корумпованості;

- Нереволюційний характер переходу;
- Ініціювання демократизації з боку владних еліт, так як не було сформоване громадянське суспільство, в результаті чого ця еліта зберігла свої позиції.

Такі особливості зіграли як позитивну роль в процесі демократичних перетворень, так і гальмівну. Так наприклад підтримка міжнародної спільноти сприяла поширенню демократичних цінностей і стандартів, а ось збереження старою елітою свого становище і незмінність еліт ускладнює здобуття консенсусу між ними і опозицією, так як владна еліта прагне відстоювати свої інтереси. Через цей фактор в низці країн утворюється або був утворений гібридний режим. Проте можливі і інші моделі переходу.

Російським дослідником В.Гельманом було запропонована альтернативна модель до класичною з урахуваннях процесів Східної Європи – модель «переходу з відкритим фіналом». Головна відмінність в тому, що класична модель лінійна, тобто з визначеним результатом, а запропонована модель нелінійна. Вона включає 5 етапів:

- 1) послаблення попереднього режиму;
- 2) розпад попереднього режиму;
- 3) невизначеність;
- 4) вихід з невизначеності = встановлення нового режиму;
- 5) консолідація нового режиму[16]

Опозиція в країнах регіонів, що ми розглядаємо, відіграла значну роль ще на першому етапі. Саме ці політичні сили створили передумови для демократизації, а також послабили попередній режим, так як створювали альтернативу правлячій еліті, відстоювали невузькокланові інтереси. І хоча в подальших етапах опозиція перебувала в ускладненому становищі, вона також стала основою для побудови громадянського суспільства, так як сприяла появі різних інтересів, цінностей тощо. З посиленням громадянського суспільства,

що є важливим для цієї групи країн, є великі шанси на поширення демократичних цінностей і стандартів, що сприятиме процесу переходу.

Дослідники виділяють різні типи політичних режимів, які виникли та можуть виникнути після, або під час лібералізації та демократизації. Однією з таких концепцій є запропонована аргентинським політологом Г. О'Доннелу делегативна демократія. Такі режими «ґрунтуються на посилці, що перемога на президентських виборах дає переможцю право керувати країною за своїм розсудом, при цьому він обмежений лише обставинами існуючих владних відносин та визначеним Конституцією терміном його повноважень» [8,с. 59]. Відповідно центральною фігурою є особа глави держави, а визначальним моментом є вибори. Поведінка головного актора спочатку орієнтована на перемогу в виборах, а після перемоги та отримання владних повноважень вже корегується.

О'Доннелл виділив характерні риси такого режиму, основними якими є наступні:

- Формується в кризових умовах;
- Орієнтація на пасивність та підтримку виборців, які можуть також після виборів розчаруватися;
- В своїх обіцянках кандидат гарантує наведення порядку в країні та гарантує, що він вище вузькогрупових інтересів;
- Політичний курс може відхилятися від передвиборчих обіцянок.

Дослідники відносять таку концепцію до неконсолідованих демократій, а деякі до дефектних як різновид. В межах дефектної демократії цей режим зауважує ще на такій особливості як відсутність горизонтальної підзвітності: президент може виставляти дії законодавчої та судової влади як загрозу для політичного курсу. А отже, система стримування і противаг втрачає свою сутність. Поруч з сильною президентською владою інші соціальні та політичні інститути нерозвинуті і не мають організаційної оформленості правила гри, а отже і опозиційні групи слаборозвинуті.

Такий режим за виявленими ознаками відповідає ситуації в Україні, що склалася після президентських виборів 2019 року: чинний шостий президент України став помітною фігурою ще в передвиборчий час і з обіцянками врятувати країну від недоброчесних людей в політиці, в час, коли українці розчарувались у владі, забезпечив себе підтримкою та перемогою з великим відривом. Проте не всі обіцянки йому вдається виконати, хоча над деякими все таки введеться робота. Але корегування політичного курсу помітне і викликало хвилювання в українців, як і дії президента в бік судової і законодавчої влади (наприклад, ухвалення проекту Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування»№1008, який ініціював шостий президент і яким передбачено скорочення кількості суддів та поповнення люстраційного списку, що є загрозою незалежності суддів[29]).

Проте незважаючи на визначення політичного режиму, що почав утверджуватись в 2019 році, політичний режим України за весь час її існування і час перебування в складі СРСР видозмінювався, так як і характер взаємодії опозиції та влади. І ці процеси теж в подальшому варто розглянути.

Отже, опозицію визначають як легальну форму протистояння й протидії офіційному політичному курсові, функціями якої є здійснення контролю, висловлювання критики й впровадження альтернативних пропозицій. Під час процесу переходу від недемократичного до демократичного ладу опозиційні сили на всіх етапах є повноправним учасником політичного процесу, що також ініціює зміни і результат взаємодії між опозицією та владною елітою може вплинути на подальший розвиток переходу. В країнах, де зміни ініціювала владна еліта, позиції опозиції не настільки розвинуті, проте завдяки їй в цих країнах з'явилися передумови для демократизації та розвитку громадянського суспільства, яке тут слаборозвинуте. Окрім цього опозиція в етапах переходу також своєю діяльністю розширює можливості легальної політичної участі.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ЯК ЧИННИКА ПОБУДОВИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Хоч і для суспільної і політичної стабільності важливим є інститут опозиції, проте без чітко відрегульованих правил взаємодії прихильників і противників заданого курсу роль опозиції в розв'язанні конфліктів не буде ефективною, так як діалог між представниками не буде функціонувати. Таким чином опозиція може опинитись в ситуації, коли вона говорить, але її не чують. Конструктивним засобом врегулювання цих відносин є інституалізація.

Інституалізація – це процес і його результат, за яким явище впорядковується та стає унормованим. Відповідно політична інституалізація включає в себе закріплення політичного явища і визнання його елементом політичної системи. За політичний інститут визнаються еталони політичної поведінки, норми, цінності, процедури і визначаються способи контролю за дотриманням. Розвиток і результат цього процесу буде залежати від рівня таких показників політичних структур як автономність, інтеграція та адаптація. І чим він вище, тим вища ефективність. Діяльність опозиції повинна ґрунтуватися на засадах визнання державою цього інституту демократії та суб'єкта політичного процесу, тому що опозиційна діяльність є необхідною умовою функціонування демократичної правової держави [46, с. 43].

Проте створення нормативно-правової бази - це лише перший крок в створенні політичного інституту. Наступними кроками є впровадження прийнятих актів у практику, здійснення певного комплексу дій потенційних учасників процесу та державних органів. Таким чином опозиція як інститут в своєму функціонуванні охоплює не тільки діяльність як частини політичного процесу, а й створення стратегій, системи цінностей тощо, тобто набуває організованої форми.

Діяльність політичної опозиції як інституту це легальний та публічний спосіб висловлювати і відстоювати незадоволення та інтереси меншості. Завдяки цьому меншість має можливість реально впливати на політичний процес, а отже в більшості менше шансів монополізувати владу, що важливо в демократичному суспільстві. В демократичних державах інституалізована опозиція легально у рамках законодавства конкурує за владу через відстоювання своїх програм, альтернативних до позиції влади, та шляхом чесних виборів.

Проте демократичний режим не завжди є гарантією існування конструктивної опозиції. Відсутність дієздатної опозиції в умовах демократії зазвичай спричинює зростання соціальної нестабільності або ж зумовлює політичну апатію мас. Це є однією з причин чому важливо, щоб у суспільстві, яке на шляху до демократії, діяла б або перебувала б на стадії становлення опозиція. Існування опозиції виступає гарантією свободи слова та сумління у суспільстві, опозиційна діяльність стоїть на захисті демократичних прав і свобод. А у процесі демократизації опозиція стає найважливішим фактором перетворень, виконуючи важливі суспільні функції.

Взаємовідносини влади і опозиції є центральними в опозиційній діяльності. Українська дослідниця Л. Червона наголошує на тому, що характер відносин між владою і опозицією може формуватися за різними схемами. Як вона зазначає, «в основі конструктивної схеми їх взаємовідносин – визнання владою опозиції як політичної реальності і налагодження співробітництва з нею у певних межах. Така схема спрацьовує у країнах зі сталою демократичною традицією» [49, с. 111]. Через контроль з боку опозиції підвищується рівень відповідальності влади за прийняття та реалізацію політичних рішень. Більше того, у процесі демократизації важливим чинником стає здатність влади та опозиції знаходити компроміс щодо основних питань внутрішньої та зовнішньої політики.

В сучасній політичній науці виділяють чотири моделі відносин влада-опозиція. Критерієм є рівень формальної інституалізації, який зазначає ступінь включення опозиційних сил у формальні структури парламенту та рівень законодавчого впливу, який описує роль меншості у законодавчому процесі, встановлену за формальними та неформальними правилами і традиціями.

Перша модель - це вестмінстерська модель. Характерна для таких країн як Австралія, Великобританія, Індія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія. Суть її полягає в тому, що в державі, по-перше, є офіційна партія, що виступає проти правлячого уряду в парламенті, по-друге, наявний «тіньовий кабінет», тобто уряд від офіційної опозиції, який має керівника та складається з вищих посадових осіб [31]. Характерною рисою такою опозиції є її формалізована роль з невеликим впливом на політичний курс в реальності.

Розглянемо функціонування цієї моделі на прикладі Великобританії. Положення та статус опозиційної партії в державі: статус опозиції отримує партія, яка має хоча б два місця у парламенті. Завдяки цьому опозиція отримує державне фінансування та можливість формувати порядок денний та коло обговорень в ньому в палаті. Окрім того, опозиція має мати лідера, що буде законодавчо визнаний як посадова особа. Діяльність опозиційного Кабінету Міністрів здійснюється паралельно із діяльністю офіційного уряду та спрямована на перспективу завоювання влади. За таких умов формується опозиційний (тіньовий) уряд (тіньовий Кабінет Міністрів), що володіє достатньо широким колом прав й повноважень. Вперше такий уряд був сформований після прийняття «Акту про міністрів Корони» у 1937 році [21, с.27-28].

Переваги: законодавче визначення статусу та регулювання функціонування опозиції; вільне висловлення критики; запроваджений інститут лідера опозиції.

Недоліки: критика, яку висловлює опозиція, не завжди приймається до уваги; законодавча ініціатива обмежена, так як існує проблема недостатньої кількості голосів.

Друга модель - це німецька модель. Характерна для таких країн як Німеччина, Австрія та інші. Сутнісною характеристикою цієї моделі є провідна роль опозиції через її законодавче регулювання. Проте вона не настільки формалізована як попередня моделі, але на відміну від тієї ж попередньої моделі на практиці має вплив на ухвалення політичних рішень..

Розглянемо функціонування цієї моделі на прикладі Німеччини. Опозиція тут має достатньо широке коло прав, які підтверджують її статус та положення в державі. Це і призначення значної кількості керівних посад у постійних комітетах, і визначення порядку денного парламенту. Окрім того – оскарження будь-якого закону в Конституційному суді третиною депутатів Бундестагу, якщо він має суперечності з Конституцією (на їхню думку), та право накладати вето на ініційовані урядом законопроекти.

Перевага: широкі повноваження опозиції, що закріплені законодавством. Недолік: обмежені можливості уряду в проведенні політичних реформ, так як вирішальну роль грає опозиція, а отже і уряд повинен обов'язково враховувати думку опозиції. У зв'язку з переважанням широких прав опозиції виникає складність у визначенні головної інституції, що відповідає та більшою мірою впливає за створення конкретних законодавчих актів[21, с.28].

Наступна модель - це французька модель. Характерна для Франції в першу чергу. Характеризується тим, що має незначний вплив на ухвалення політичних рішень.

До повноважень опозиції у Франції належить: забезпечення пропорційного представництва парламентських фракцій у складі керівництва парламентом, контроль конституційності законів шляхом звернення до Конституційної Ради, надсилання запитів членам уряду та введення з ними дебатів, контроль

над тимчасовими слідчими комісіями в плані забезпечення інформацією парламенту [21, с.28].

Перевага: має вплив на владні структури такі як уряд і тимчасові слідчі комісії через контрольну діяльність. Також забезпечує пропорційне представництво в парламенті.

Недолік: грає незначну роль в прийнятті політичних рішень на практиці та інституційно.

Остання модель - це скандинавська модель. Характерна для таких країн як Данія, Норвегія, Швеція та інші. Суть цієї моделі полягає в тому, що не настільки формально опозиція інституалізована в порівнянні з німецькою моделлю. Характеризується значно меншими правами опозиції, ніж у всіх інших моделях. Опозиція має право на участь у діяльності законодавчих комітетів та в ухваленні порядку денного[31].

Розглянемо функціонування цієї моделі на прикладі Норвегії. Положення та статус опозиційної партії в державі: партія, яка представлена в уряді, здебільшого є партією меншості, коли опозиція складає більшість у парламенті. Таким чином парламентська меншість включена в процес формування політики, при цьому більшість має змогу утримувати її у визначених рамках. Роль в управлінні опозиції за цією моделлю велика тому, що неформальні правила та звичаї дозволяють меншості впливати на законодавчу діяльність парламенту.

Перевага: не втрачається самостійність політичних партій і є можливості для представленості навіть найменшої групи електорату. Ця модель створює сприятливі умови для формування високого рівня самосвідомості та відповідальності як народу, так і еліти, що позитивно впливає на якість прийняття політичних рішень.

Недолік: недостатньо сильна нормативно-правова база, перевага надається неформальним правилам та традиціям.

Такі моделі передбачення для вже встановлених демократій, проте так як такі демократії є взірцем і метою перетворення, то запозичення досвіду і побудова власної моделі на основі нього будуть доречними. Окрім цього, імплантація без урахування історичних, культурних та інших особливостей держави може зробити неефективним запозичений інститут, тому важливо зважати і на особливості держави та її політичної системи.

Інституалізація опозиційних партій значною мірою залежить і від якісного змісту самої опозиції. В умовах демократизації опозиція повинна бути здатна виконувати ряд важливих функцій, серед яких формування альтернативи, поширення демократичної політичної культури та сприяння делегітимізації попереднього режиму. А отже повинна бути конструктивною. Деструктивний характер опозиції проявляється в критиканстві і популізмі, що може галумувати процес проведення демократичних змін з боку влади та викликати зневірення в демократичних інститутах у громадян держави. Тому регулюючи на політико-правовому полі правила гри для опозиції, визначаються не тільки легальні гарантії та можливості для розвитку опозиційної діяльності та плюралізму думок, а і рамки діяльності опозиції, що дозволяє контролювати її ефективність.

Варто уточнити роль опозиції в поширенні демократичної політичної культури. Під політичною культурою розуміється ставлення суспільства до політичної системи, її елементів, а також до політичного процесу, та визначення суспільством його місця і ролі в політичній сфері. В цьому проявляється політична свідомість громадянина і його розуміння суті політичного процесу.

Як зазначає політолог О. Кашаба, лояльна та демократична політична культура сприяє збереженню традицій, в тому числі тих, які належать до опозиційної діяльності. Це пояснюється тим, що для демократичних суспільств характерним є плюралізм поглядів та думок, а отже і критика з боку опонентів сприймається цілком прийнятно [21, с.27]. В той час як в

перехідних державах, а особливо на пострадянському просторі, демократична культура ще не сформована повноцінно. Суспільство розколоте на дві системи оцінок, що часто породжують конфліктні ситуації. Це пов'язане з тим, що заідеологізованого частина суспільства попереднього режиму ще неповністю відмовилось від своїх цінностей, в той час як в швидкому темпі і стихійно почались запозичуватись демократичні цінності, до яких теж в повній мірі населення не було готове. Опозиція як раз є одним із тих факторів, що може просувати демократичні ідеали і цінності і згуртовувати населення.

Варто зазначити, що на швидкість процесу інституалізації впливає панівний тип політичної культури. Такі типи як патріархальний та підданська ускладнюють процес, а культура участі навпаки є сприятливою. І навпаки, здатність прогресивних чиновників розробляти ефективні програми участі пов'язана із рівнем інституалізації політичних суперників.

Культура участі передбачає політичну активність і залученість населення, а отже в умовах підтримки з боку громадськості просування альтернативних ідей та різних думок, в тому числі і голосування на виборах за різні ідеї, в опозиції більше можливостей ефективно проводити свою діяльність та представляти інтереси різних груп. При такому типі культурі в опозиції більше ймовірних прихильників ніж за іншими типами культури, а отже і опозиція зацікавлена в приверненні їх уваги і становленню культури участі. А також підтримка населенням посилює значимість опозиції у взаємодії з владою. Для цього використовуються різні стратегії та програми просування культури участі. Ефективність цих тактик і взагалі ймовірність їх реалізувати залежить від рівня визначених можливостей опозиції. Тоді як в політико-правовому полі інститут опозиції слабкий і має певні обмеження, йому важче легально просувати свої ідеї. Проте саме існування опозиції в будь-якому разі вже сприяє плюралізму думок і дій, що вже гарантує багатоваріативність вибору громадянина.

В сучасному політичному просторі набули ваги інформаційно-комунікативні технології. Вони використовуються як і владою, так і опозицією. Це якісно новий рівень формування політичної культури громадян, в тому числі і їх ставлення до опозиції та влади. А також це новий рівень взаємодії цих інститутів.

Проте відрізняється ця взаємодія від вищезгаданих моделей тим, що відбувається вона опосередковано: шляхом звернення через інформаційні ресурси до громадян. В інформативному просторі, а частіше за все вже в інтернеті, влада інформує та різними технологіями підсилює власні позиції та політичний курс, опозиція ж формує власне ставлення до політичних дій та ідей і часто може висвітлювати свою позицію з приводу того чи іншого питання, а також критикувати дії влади [28].

Це вказує як раз на багатоваріативність вибору громадянина щодо вибору власної позиції та прозорішого і повнішого висвітлення подій та ситуацій. Окрім реагування на владу, опозиція може використовувати інформаційно-комунікативні технології для просування власних ініціатив.

В умовах трансформації режиму до демократії, а особливо на пострадянського простору, це ефективний спосіб комунікації між владою, опозицією та громадянським суспільством. На інтерактивному рівні громадяни можуть утворювати мережеві спільноти, що свідчить про плюралізм думок і активному їх відображенні, в межах яких громадяни формують власну позицію, поширюють різні думки та ідеї, стають більше згуртованими. А там де зароджуються групові інтереси, там і виникає потреба в їх реалізації. Завдяки швидкості передачі інформації процес формування громадянською думки може проходити швидше, а також це пришвидшує розвиток культури участі громадян.

В тому числі позитивним фактором також є відкритість та доступність інформації. В мережі інтернет є безліч ресурсів, які слідкують та аналізують

політичні процеси, політичних діячів та дії влади. А отже і відповідальність влади зростає, як і можливість контролю з боку громадянського суспільства, в тому числі і за прозорістю владних дій.

В безлічі інформації є різного характеру інформація, в якій середньостатистичний громадянин може загубитись. І навіть переваги інформаційно-комунікативних технологій можуть бути використанні не в найбагатіших для суспільства цілях. Як і влада, так і опозиція може маніпулювати інформацією. Проте в демократичних країнах з розвинутим громадянським суспільством це складніше зробити, а ось в перехідних країнах цей феномен більше розповсюджений. Є тенденція використання згаданих технологій для рекламування та створення іміджу політиків та організацій, а також навіть для дискредитації опонентів. І хоча ці технології розповсюдженні всюди і є цілком закономірним явищем, в рамках демократичних змін вони не мають відігравати провідну роль або становити всю діяльність інституту опозиції, так як її мета прийти до влади в державі шляхом контролю, організованої критики чинної влади та пропонуванню альтернативних методів вирішення тих чи інших питань.

Важливим питанням є оцінка ефективності опозиції. Окрім створення інституту, необхідною складовою інституалізації є підтримка та забезпечення результативності, конструктивного характеру діяльності опозиції. Роберт Даль, відомий американський політолог, визначив фактори і чинники, що забезпечують демократичний характер політичної системи і відповідно створюють умови для ефективного існування політичної опозиції:

- 1) свобода думки та висловлювань, можливість доведення відмінних позицій меншості до відома інших громадян і керівних інститутів держави;
- 2) можливість брати участь у політичному житті усіх без винятку громадян;
- 3) у разі політичного конфлікту – контроль громадян над рішеннями уряду;

- 4) згода під час прийняття політичних рішень про необхідність мінімізації примусу стосовно переможеної меншості та збільшення кількості громадян, котрі вважають, що прийняті рішення відповідають їх інтересам;
 - 5) мирний спосіб розв'язання конфліктів і мінімізація політичного насильства;
 - 6) термінове вирішення урядом політичних питань, які розцінені значною частиною громадян або лідерів як важливі і невідкладні;
 - 7) довіра у суспільстві до конституції та демократичних процедур [2, с. 294].
- За дотриманням цих умов функціонування і діяльність опозиції буде більш ефективною. І незважаючи на те, що робота Даля була написана в ХХ столітті, в умовах сучасності ці пункти зберігають актуальність.

Варто відзначити, що на міжнародному рівні така організація як Міжпарламентський Союз (Inter Parliamentary Union – далі IPU) координує діяльність світових парламентів. Дана організація розробила документ, що визначає обов'язки і права опозиції. IPU рекомендує надати опозиції наступні права: члени опозиції повинні отримати доступ до демократичних процесів, уряд конкретної держави повинен консультуватися із членами опозиції з важливих питань (наприклад, загроза громадянської війни або війни), усі парламентарії повинні мати рівні права у поданні законопроектів та поправок.

Обов'язки, які рекомендує дана організація, наступні: опозиція має діяти відповідально, із урахуванням державних інтересів, повинна конструктивно, в межах правового поля критикувати урядову політику, але не може безпідставно заважати роботі уряду та діяти у дусі взаємоповаги [7].

В умовах демократичних змін подальша динаміка трансформацій залежить від діалогу влади і опозиції, цивілізованість якого залежить від його учасників. Визнання опозиції як суб'єкта політичного процесу та інституалізація діяльності надає їй більше легальних можливостей для просування демократичних змін. А це в свою чергу сприятиме стабілізації політичної системи, пом'якшенню конфліктів, соціальної напруги тощо.

Отже, роль опозиції визначається в першу чергу тим, що вона є інструментом змін в суспільстві, рух яких в правильному руслі залежить від інституалізації опозиції. Взаємозалежність становлення опозиції як демократичного інституту і її сприяння демократизації політичної системи обумовлена тим, що для того, щоб опозиція сприятливо впливала на демократичну трансформацію, вона сама має бути демократичним інститутом. Для цього необхідним є нормативно-правове та інституційне закріплення її політико-правового статусу, в якому буде визначено її права, обов'язки та механізми функціонування, що ґрунтуються на демократичних засадах. Необхідною умовою успішного функціонування політичної опозиції є її організованість і сконсолідованість.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

Україна є однією з тих країн, в якій почався перехід до демократичного ладу, проте він ще незавершений. Почався він ще до здобуття незалежності нею та за ще невеликий період існування держави позначився змінами, які спонукали до випробування деяких векторів розвитку в трансформації режиму. Результатом першого вектору стало утворення гібридного режиму в Україні, про що свідчить моніторинг Freedom House «Nations in Transit» [4]. Як вже зазначалося в першому розділі, такий режим може бути встановлений при відсутності одного з етапів переходу – лібералізації чи демократизації за класичною моделлю. За моделлю «переходу з відкритим фіналом» така динаміка переходу пов'язана з особливостями переходу для країн Східної Європи і їх невизначеністю. Що при врахуванні першої моделі, так і при врахуванні другої моделі, такий розвиток зумовлений в перш за все провідною роллю владної еліти в процесах змін.

Проте варто зазначити, що в Україні відбулися ключові події, ініційовані опозиційними силами та населенням, що викликало ерозію такого режиму, або іншими словами навіть при малорозвинутості громадянського суспільства і декоративності певних опозиційних груп гібридний режим не задовільняв громадян України і спричиняв невдоволення, що переросло в активні дії. Мається на увазі 2004 та 2014 роки, які відзначилися тим що перед владою та громадянами України постало питання необхідності демократичних змін. Проте якщо події 2004 року позначилися ненасильницькими протестами і досягненням прийнятного результату, то після 2012 року ці результати і прагнення демократичних змін почалися обмежуватись, а авторитарні тенденції навпаки збільшувались. Це пов'язано з діяльністю режиму Януковича, четвертого президента України, за яким приймалися

недемократичні рішення та відбулися зміни в Конституцію України, які теж були суперечливими.

З одного боку це значно ускладнило процес переходу режиму до демократії, а з іншого активізувало процеси формування та розвитку громадянського суспільства. Також варто відзначити і активну участь деяких груп опозиції, які під час подій 21 листопада 2013 р. – 22 лютого 2014 р. (відомих як Революція Гідності) рішуче виступили проти дій влади та закликали до протистояння недемократичним рішенням та порушенням прав і свобод громадянина та людини. Вона показала себе представником інтересів населення та ініціатором змін. З цього кризового становища для України почало активно формуватися в більшості населення сприйняття демократичних цінностей та закріплення стратегії руху держави до демократичного ладу.

Але на цьому трансформаційні процеси не те що не завершилися, а й потребували значних ресурсів. Це пов'язано з тим, що країна перебувала в дуже складному становищі, а багато проблем залишилися і не вирішувались. Погіршувала ситуацію і діяльність представників попередньої влади, які досі могли диктувати свої правила, але вже під прикриттям інших назв, лозунгів та популістських обіцянок, що викликало зневіру в населення в політичних інститутах і появу акторів, які могли скористатися цією ситуацією для своїх інтересів і цілей та таким чином ускладнювався процес демократичних змін. Адже успішність перетворень залежить і від інститутів, і акторів, що їх забезпечують. Невдоволеність населення та кризове становище стали тими головними причинами, які спонукали до розгляду нової стратегії, запропонованої вже чинним шостим президентом України.

Проте все ж таки позитивних результатів було досягнуто і Україна вийшла зі списку гібридних держав, проте сучасною демократією так і не стала, про що свідчить моніторинг Freedom House «Freedom in the World» [5], за яким політичний режим нашої держави визначався як неконсолідована демократія. А отже це свідчить, що консенсус між опозицією та владою не досягнутий та

етап демократизації за класичною моделлю не можна вважати завершеним чи успішним, а за моделлю «переходу з відкритим фіналом», що є доречною для особливостей переходу України як нелінійного, закінчився етап виходу з невизначеності і настав час для нового політичного режиму. Як вже зазначалось в першому розділі сучасний політичний режим України має ознаки делегативної демократії, що характеризується в першу чергою сильним впливом президента. Тому в цих умовах актуальним є встановлення організаційної форми політичних і соціальних інститутів, в тому числі і опозиції, що забезпечить ефективний контроль над владою і зможе попередити перевищення її повноважень і в першу чергу президента. Це сприятиме спрямуванню переходу режиму в русло консолідованої демократії.

А отже, щоб опозиція набула організаційної форми необхідною умовою є її інституалізація. Дослідниця політичної опозиції Д. Зубрицька виділяє три рівні процесу інституалізації:

«1. Початковий – коли опозиційні політичні сили лише виникають і ще не мають серйозного впливу на вирішення політичних питань, вони є слабкими та слабоорганізованими, не мають відчутної підтримки у населення, відсутні правові норми, що регулюють їх діяльність ;

2. Середній – коли опозиція вже є досить потужною політичною силою, яка володіє або мобілізаційним потенціалом (потенціалом шантажу), або силою місць у парламенті, що дає їй можливість здійснювати відчутний вплив на прийняття політичних рішень. Вона користується значною підтримкою громадськості, діє переважно парламентськими методами, однак правова база її діяльності визначена лише у загальних рисах, на її діяльність суттєвий вплив здійснюють неформальні інституції;

3. Вищий рівень – опозиційні політичні сили реально змагаються за владу, добре розвинені та організовані, мають серйозну підтримку у населення, суттєво представлені в парламенті, їх діяльність систематизована і добре

організована, носить переважно парламентський і конструктивний характер, опирається на розвинену правову базу, неформальні інститути здійснюють неістотний вплив на їх діяльність»[19, с. 10].

Перші два рівня можна віднести до доінституційного етапу діяльності опозиції, а вже останній до інституційного, який поки що недосягнутий в українських реаліях. Проте початок вже покладений і перший рівень почав розвиватись в межах першої стадії – лібералізації, а також цей період припадає на послаблення режиму Союзу Радянських Соціалістичних Республік та його розпаду, на перші демократичні вибори до законодавчих органів. Українська опозиція лише оформлювалася в політичну силу, що протистояла політиці радянській владі, та була представлена дисидентськими групами, проте вона посприяла виникненню інших поглядів, ідей. Основою ж опозиції через слабкість вони так і не стали, натомість її основу близькою до панівної еліти сформував режим, а точніше реформаторська частина еліти попереднього режиму. Цьому посприяв розкол всередині еліти, а як зазначав Л. Пшеворський, що суперечності в керівництві вказують громадянському суспільству про відкритість політичного простору для незалежних організацій [40] і як вже зазначалося в першому розділі це призводить до стимулювання політичної активності, що дає змогу вироблювати альтернативні стратегії і тактики політичним силам, а громадянам можливість політичного вибору. Проте на цьому етапі громадянське суспільство в Україні залишилось слаборозвинутим, а такий шлях формування опозиції не тільки не сприяв розвитку інституту опозиції, а й гальмував трансформацію режиму, зберігаючи довгий час авторитарні тенденції.

Другий рівень може розглядатися в рамках демократизації. Проте описаний рівень інституалізації має деякі відмінності від політичної практики в Україні, так як виникли труднощі, зумовлені особливостями переходу в пострадянських країнах, що зазначались в першому розділі. Перш за все,

опозиція немала потужної сили від початку. На це вплинув перехідний політичний режим, а отже причинами можна виділити наступні пункти:

- Еліта попереднього режиму, що зберігла свої позиції і стала основою для опозиції, намагалася надалі зберігати, обмежуючи прояви реальної конкуренції. Це сприяло умовності опозиції, що розділяла інтереси панівної еліти, тому вона не могла виконати свої функції контролю, висловлювання критики і створення альтернатив;
- Відсутність соціальної бази в опозиції через пасивну політичну культурну населення, тому опозиція керувалась інтересами вузькокланових груп;
- Труднощі державотворення і націотворення, а також необхідність проведення реформ одночасно і в інших трьох напрямках трансформації, що згадувались вище як особливості переходу в Центрально-Східній та Східній Європі, сформувало слабку олігархізовану владу, нездатної ефективно провести ці реформи, а також і слабку аморфну опозицію;
- Ситуативний характер діяльності опозиції, яка замість виконання своїх функцій спекулювала на актуальних проблемах.

До таких висновків схиляється і політолог Угрин, який зазначав, що в цих умовах політична конкуренція та плюралізм засновуються на конкуренції груп еліт. Дослідник вказує на вплив олігархізації влади, що «перетворювала центр розподілу ресурсів у визначальний чинник консолідації різних політичних груп і опозиційних також» [47, с. 195]. Опозиційні групи артикулювали вузькокланові інтереси через відсутність соціальної бази, а також і ідеологічної ідентифікації.

Також варто уточнити, що та опозиція, сформована колишньою номенклатурою, не сприяла демократичному реформуванню українського суспільства. Іншими словами не розвивала демократичну політичну культуру. Тому і сама опозиція не сприймалася суспільством як альтернатива владі.

Проте як вже зазначалось вище, громадянське суспільство почало зароджуватись і розвиватись, а також і почали оформлюватись конструктивні опозиційні сили. Перші передумови для становлення інституту опозиції з'явилися в 2004 році з широким проявом громадськості своїх інтересів, пов'язаних з президентськими виборами. Проте ці спроби були змарновані.

Події 2014 року стали реальним поштовхом для просування демократії та зміцнення опозиції. Варто відмітити, що вагомим фактором, що вплинув на демократизацію України, є міжнародна підтримка, в першу чергу Європейського Союзу, з яким Україна підписала Угоду про асоціацію. Варто погодитись з українською дослідницею Галиною Зеленько, яка зазначила, що підписання Угоди про асоціацію, програма розширеної співпраці з МВФ та Світовим банком, запровадження безвізового режиму, програми військової співпраці з НАТО є важелями впливу, що ефективно стимулювали демократичний транзит в країнах Центрально-Східної Європи і стимулюють цей же процес в Україні. Підписання Угоди про асоціацію дало змогу Україні отримати інституційні механізми, які, незважаючи на інерційність політичної системи, створили умови для виходу із гібридного режиму завдяки стимуляції трансформації політичних цінностей та ідентичності [18, с.17]. І враховуючи, що ці важелі реалізовувались і Україна вийшла зі стану гібридності, то це є ефективним напрямком розвитком і подальша співпраця з міжнародними демократичними спільнотами позитивно впливатиме на трансформаційні процеси в Україні. А так як за демократичною практикою, інститут опозиції важлива складова демократії, а Україна прагне відповідати критеріям для вступу в Європейський Союз та визначила на державному рівні стратегію шляху до Євроінтеграції, то в своїй тактиці повинна розвивати демократичні інститути.

Проте в сучасних українських реаліях опозиція не є тим демократичним інститутом, що спричиняє такі прояви як відкидання політичної відповідальності перед виборцями, спонукання до таких позапарламентських

методів діяльності, як, наприклад, організація масових мітингів чи протестів, переважання популістичних закликів, особливо в період виборів, діяльність для просування певних політичних акторів чи певних групових інтересів. Без відповідальності цивілізована опозиція не може існувати. Тому в Україні відсутність інституалізації створює умови невизначеності опозиції в правовому та політичному полі, що обмежує конструктивну опозицію, а також допускає шляхи для спекулювання з боку неконструктивної. А визначення статусу опозиції сприятиме її ефективності і найголовніше посилить її позиції як учасника політичного процесу і сприятиме налагодженню діалогу між нею і владою.

За оцінкою міжнародної правозахисної організації Freedom House політичні процеси в Україні відрізняються динамічною конкуренцією між партіями. В парламенті представлені опозиційні групи, і їхня політична діяльність, як правило, не перешкоджає адміністративним обмеженням або юридичним утискам. Як правило, низовим партіям важко конкурувати з більш усталеними партіями, які користуються підтримкою та фінансовою підтримкою політично пов'язаних бізнес-магнатів, відомих як олігархи[3].

Варто зазначити, що багатопартійна система, що характерна для України, є одним із фактором становлення опозиції у формі парламентської та позапарламентської опозиції як складових інституту опозиції, що дозволяє партіям і фракціям вести конкурентну політичну боротьбу та функціонувати політичному плюралізму. За останні роки в українському політичному середовищі опозиція стала більш відкритою, а з цим і поступово збільшується роль інституту політичної опозиції у суспільному житті. Політична влада поступово стає прозорішою для суспільства та робить кроки в напрямку побудови шляху в напрямку національної демократичної політичної системи. Проте проблема представництва вузькокланових інтересів не зникла і потребує вирішення.

Українська опозиція набула формальної форми, проте їй не вистачає нормативного та інституційного закріплення політико-правового статусу. Інституалізація опозиції визначить політичні та правові основи діяльності опозиції і в перспективі сприятиме набуттю опозицією організованої форми. Перш за все треба взяти за увагу питаннями, які є важливими для регулювання діяльності та функціонування опозиції. Це визначення опозиції, її суб'єктів, і її повноважень, доступ до керівних посад у представницьких органах влади, рівний доступ до засобів масової інформації, можливість вільно висловлювати критику, доступ до інформації органів державної влади. Поруч з визначеними можливостями повинні існувати і рамки діяльності для підтримки конструктивної опозиції серед яких можна відмітити законодавче закріплення також її відповідальності.

В українському законодавстві відсутній закон про політичну опозицію в Україні, проте певні гарантії опозиційної діяльності визначенні в Конституції України[22], в Законі України «Про статус народного депутата України» [38], в Законі України «Про політичні партії в Україні» [36]. На рівні Конституції України зазначаються демократичні гарантії, що створюють передумови для функціонування опозиції як демократичного інституту. Так свободу слова, право на об'єднання, право на зібрання, проводити мітинги, демонстрації, право брати участь в управлінні державою, обирати та бути обраним, право звертатися особисто, а також направляти колективні звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування є основою для забезпечення опозиційної діяльності. В статті 34, окрім свободи слова, зазначається і про вільне вираження своїх поглядів і переконань. Обмеження теж визначенні цією статтею і обмежується тільки в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості

правосуддя[22]. Отже, опозиція має право вільно висловлювати критику владі, виражати ідеї меншості та поширювати різні погляди, якщо вони не загрожують безпеці держави і її громадян, а також активно відстоювати свою позицію.

І найголовніше це гарантування політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. А також зазначаються такі важливі умови для існування плюралізму думок як заборона цензури, невизнання жодної ідеології як обов'язкової, а також свобода політичної діяльності, що важливо для політичних партій (ст.15) [22]. Повніше про діяльність політичних партій йдеться в Законі України «Про політичні партії в Україні». В ньому ж і зазначаються гарантії для опозиційної діяльності, які стосуються її основних функцій, а саме можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку [36].

Єдиним нормативно-правовим актом, який визначав діяльність опозиції в парламенті, був Регламент Верховної Ради. Розділи з визначенням «політична опозиція» були наявні в редакції від 2008 і в період 2008-2010 роках це питання ще регламентувалося[41]. В цьому розділі зверталась увага на права, порядок утворення та припинення діяльності опозиції. Наразі в чинному Законі України «Про регламент Верховної Ради» є відсутньою глава про опозицію[37]. З цього слідує, що закріплення правового статусу опозиції фактично відсутнє.

За весь період незалежності України у Верховній Раді України були зареєстровані декілька законопроектів про парламентську опозицію: у 2006, 2014, 2015 і 2019 роках. Останньою спробою були 2 законопроекти: Проект

Закону про парламентську опозицію 1211 від 30.08.2019[34] та Проект Закону про парламентську опозицію 1211-1 від 12.09.2019[35]. В першому законопроекті визначаються мета та засади опозиційної діяльності, права та обов'язки опозиції, її порядок утворення та припинення діяльності, контрольна діяльність та функціонування опозиційного уряду. Наголошується на відданості державі, дотриманню Конституції України та слугуванню інтересам громадян України. Другий законопроект є альтернативним до проекту Закону України «Про парламентську опозицію» від 30.08.2019 реєстр № 1211 та визначає засади і гарантії здійснення опозиційної діяльності, як однієї з основ демократії, що забезпечує підзвітність і підконтрольність перед виборцями органів державної влади, їх посадових осіб, в спосіб, що не визначений іншими Законами України. Обидві законопроекти не є ухваленими.

Так як положення законопроектів є подібні (текстуально та структурно), то визначило Головне науково-експертне управління недоліки в них одні й ті ж самі. Зважаючи на ці недоліки ця структура рекомендувала відхилити законопроекти. Головний недолік цих законопроектів це наділення опозиційної групи повноваженнями, що виходять за межі парламенту, а отже є загроза залежності тих чи інших політичних рішень від певної групи. В тому числі втручання в інші державні структури теж є суперечливим моментом.

Незважаючи на недосконалість, ці законопроекти влучно обґрунтували необхідність забезпечення правових гарантій діяльності парламентської опозиції, звертаючи увагу не тільки на демократичні гарантії визначені Конституцією України, а й світовий досвід і міжнародні документи. Це свідчить про направленість на утвердження демократичних стандартів і орієнтацію на європейські цінності.

Варто погодитись з твердженням української дослідниці О. Сас: «Необхідною складовою політичного устрою будь-якої демократичної країни є опозиція, тому проголосивши курс на європейську інтеграцію, наша держава

взяла зобов'язання щодо приведення своєї політичної системи, рівня політичної культури у відповідність до демократичних стандартів. Одним із важливих завдань на шляху до демократизації політичних відносин має стати формування цивілізованих стосунків між владою й опозицією та захист прав опозиції й забезпечення законодавчих гарантій її діяльності» [45].

Так як законопроекти не були ухвалені і недоліки не були виправлені, все ще існує потреба в законодавчому врегулюванні опозиційної діяльності у Верховній Раді України та регламентації відносин, що виникають у зв'язку із здійсненням опозиційної діяльності, а також забезпеченні політичної рівності та повноцінної діяльності парламентської більшості та меншості, врахуванні різних політичних інтересів у процесі вирішення питань державного значення, як зазначалось в цих законопроектах. Окрім цього, регулювання потребує не тільки опозиція в межах парламенту, а й позапарламентська. А також її діяльність в ЗМІ, інтернеті, у зв'язках з громадськістю тощо. Це необхідно для мінімізації ризиків виникнення популістичної, неконструктивної та маніпулятивної опозиції, проте форма регулювання повинна відповідати демократичним принципам та законодавству України, тобто не порушувати права та свободи людини і громадянина, права політичних партій та організацій, а також не обмежувати свободу слова, окрім випадків передбачених законом. Також враховуючи політичний режим України, в опозиції повинні бути важелі для попередження перевищення повноважень президента.

Отже, формально українська опозиція як інститут функціонує, проте їй не вистачає нормативного та інституційного закріплення політико-правового статусу, що визначить політичні та правові основи діяльності опозиції. На шляху до демократизації роль опозиції достатньо велика, так як вона сприяє плюралізації думок і дій, враховує позицію меншості і забезпечує контроль над владою, що попереджує перевищення її повноважень. Передумови для інституалізації закладені на законодавчому рівні і розроблялися

законопроекти про парламентську опозицію, проте вони не мали успіху. Але це лише мінімальні кроки, так як процес інституалізації включає більше кроків ніж просто затвердження закону.

ВИСНОВОК

Таким чином, ми з'ясували сутність опозиції як політичного інституту, що полягає в тому, що вона проявляється як легальна форма протистояння й протидії офіційному політичному курсові, основними функціями якої є здійснення контролю, висловлювання критики й впровадження альтернативних пропозицій. З'ясували основні критерії для класифікації опозиції, наприклад, за відношенням до представницьких органів поділяється опозиція на парламентську та позапарламентську.

В концепціях демократичного транзиту опозиція розглядається як ініціатор демократичних змін, визначальний учасник політичного процесу, від якого залежить подальша динаміка розвитку переходу, так як від результату діалогу влади і опозиції залежить чи зможе держава стати демократією. З'ясували, що розвиток трансформації режиму може бути лінійним, як за класичною моделлю (лібералізація-демократизація-консолідація демократії), так і нелінійний як за моделлю «переходу з відкритим фіналом», що більше характерний для країн Центрально-Східної і Східної Європи, що пов'язано з невизначеністю, багатоваріативністю та необхідністю реформування 4 основних сфер суспільства. Було з'ясовано, що опозиція є активним політичним актором на всіх етапах демократичного переходу, а також визначено політичний режим України як делегативна демократія.

Визначили роль інституалізації опозиції в демократизації: надає їй більше легальних можливостей для просування демократичних змін. Опозиція сприяє забезпеченню реформ та представленню різноманітності інтересів, формуванню свідомої політичної культури в суспільстві і так далі. Вона виступає інструментом контролю суспільства за діяльністю правлячої еліти, стимулює зміни політичного курсу та є фактором самоорганізації громадянського суспільства, що є можливим за легальної діяльності опозиції, тобто при її інституалізації. Процес інституалізації та вплив її на

демократизацію та функціонування плюралізму залежить від низькі чинників, серед яких історичні, культурні та інші особливості країни, політична культура і так далі, серед проявів яких варто відмітити культуру участі як активну форму взаємодії громадянського суспільства з владою і опозицією, а також від характеру взаємодії опозиції та влади.

Політична діяльність в демократичному суспільстві потребує різноманіття думок, позицій та інтересів, що актуалізує проблему взаємовідносин між владними та опозиційними силами. Тому центральним елементом у діяльності опозиції є взаємодія опозиції та влади. Проаналізували 4 моделі взаємодії: німецьку, французьку, скандинавську та вестмінстерську, які орієнтовані на певну країну з її особливостями політичної системи. Для українських реалій було б корисно запозичити деякі напрацювання цих моделей: законодавче закріплення повноважень як в німецькій моделі та здатність як у вестмінстерської моделі до широкої співпраці правлячих і опозиційних сил. Поки що скандинавська модель є недосяжною для нас, так як вона передбачає високий рівень політичної свідомості громадян та розвитку громадянського суспільства, проте це є непоганим прикладом для розвитку в подальшому.

Також визначили, що процес інституалізації не обмежується лише законодавчим закріпленням її статусу, а також включає в себе захист її прав, створення умов для діяльності та забезпечення її функціонування. Необхідною умовою успішного функціонування політичної опозиції є її організованість, сконсолідованість та відповідність демократичним стандартам.

Відповідно за допомогою вищезазначених теоретичних засад опозиції як політичного інституту ми визначили становище опозиції як інституту в Україні, що характеризується незавершеним процесом інституалізації, формальною формою функціонування, невизначеністю в політичному та правовому полі. Дослідили нормативно-правові акти, зокрема зареєстровані законопроекти про опозицію, в яких визначено її повноваження та можливість виконувати власні функції. Роль опозиції у сучасній Україні, що обумовлена

політичними процесами в державі, визначається як елемент демократизації, так як вона сприяє плюралізації думок і дій, враховує позицію меншості і забезпечує контроль над владою, що попереджує перевищення її повноважень.

Варто зазначити, що Україна рухається в напрямку до демократичної та правової держави і інститут опозиції має сприяти цьому, проте і йому треба набути рис демократичного інституту і закріпити їх в нормативно-правових актах, набути організаційної форми. Ми визначили передумови цього процесу такі як багатопартійність, законодавчо закріплені демократичні гарантії в законодавстві України, проте ускладнюючими є такі чинники – відсутність свідомої політичної культури в суспільстві, олігархізація та відсутність консенсусу між владою і опозицією.

В процесі інституалізації опозиції в Україні варто врахувати наступні положення як елементи забезпечення ефективності її діяльності :

- мати рівні права з владою в парламенті та діяти у дусі взаємоповаги;
- мати можливість виражати вільно думки та висловлювань, доводити відмінні позицій меншості до відома інших громадян і керівних інститутів держави в демократичній та конструктивній формі;
- мати доступ до інформації і можливість її розповсюдження;
- сприяти здобуттю довіри у суспільстві до Конституції та демократичних процедур;
- діяти в інтересах держави та її громадян;
- контролювати дотримання законності з боку влади та попереджувати узурпацію влади з боку представників верхівки влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Dahl R. A. Polyarchy. Participation and Opposition. – London, 1971., — P. 5
2. Dahl R. Governments and Political Opposition / R. Dahl; F.I. Greenstein and N.W. Polsby (Eds.). // Handbook of Political Science: (Macropolitical Theory). – AddisonWesley Publishing Company, –1975. – Vol. 3 .– P. 115-174
3. Freedom House[Електронний ресурс] // Офіційний сайт міжнародної правозахисної організації . – Режим доступу :
:https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2020. / від 29 квітня 2021
4. Freedom House[Електронний ресурс] // Офіційний сайт міжнародної правозахисної організації . – Режим доступу : Ukraine: Nations in Transit 2018 Country Report | Freedom House / від 29 квітня 2021
5. Freedom House[Електронний ресурс] // Офіційний сайт міжнародної правозахисної організації . – Режим доступу : Ukraine: Freedom in the World 2021 Country Report | Freedom House / від 29 квітня 2021
6. Huntington Samuel P. Trzecia fala demokracji // Elity. Demokracja. Wybory. – Warszawa: Agencja SCHOLAR, 1993., P. 79
7. Inter-Parliamentary Union [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міжпарламентського союзу. – Режим доступу: Rights and Duties of the Opposition in Parliament | Inter-Parliamentary Union (ipu.org). /від 10.02.2021
8. O'Donnell, G. A. Delegative Democracy// Journal of Democracy. – 1994.– 1 (5).– P. 55-69.
9. Offe Cl. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe // Social Research. — 1991. — Vol. 58. — Winter. — P. 865
10. Patterson, S. C. Party Opposition in the Legislature: The Ecology of Legislative Institutionalization// Polity, –1972.– 4(3).– P.344–366
11. Roeder Ph.G. The Revolution of 1989: Postcommunism and the Social Science

- // *Slavic Review*, — 1999. — Vol. 58, № 4. — Winter. — P.743
12. Арон Р. Демократия и тоталитаризм/ Пер. с франц. – М.: Текст, 1993, с. 63
 13. Банс В. Элементы неопределённости в переходной период / В. Банс // Полис. – 1993. – № 1. – С. 44–51
 14. Бульбенюк С. Проблеми демократизації України: теоретичний і прикладний аспекти / С. Бульбенюк // Політичний менеджмент. — 2008. — № 3(30). — С. 62-70
 15. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи: монографія/ В. В Бусленко.– Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. – С. 320.
 16. Гельман В. Трансформация в России : политический режим и демократическая оппозиция / В. Гельман. – М. : МОНФ, 1999. – С. 241.
 17. Даль Р. О демократии. – М.: 2000. – С. 80
 18. Зеленюк Г.І. Екзогенні стимули процесів демократизації в Україні: зміст і наслідки зовнішніх впливів у політичному розвитку країни / Зеленюк Г.І. // Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О.О. Рафальського. О.М. Майбороди. / Зеленюк Г.І.. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. – С.8–39.
 19. Зубрицька Д.М. Процес інституалізації політичної опозиції в Україні : автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.02 / Зубрицька Дарія Михайлівна.- Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. - Л., 2011. – С. 20
 20. Ільницька У. Політико-правовий статус політично опозиції в демократичному суспільстві / У. Ільницька. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – №22. – С. 46–53.
 21. Кашаба О. Ю. Політична опозиція як суб'єкт політичного процесу / О. Ю. Кашаба. // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія “Питання політології”. – 2016. – №29. – С. 23–29.
 22. Конституція України від 28. 06. 1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної

- Ради України. – 1996. № 30.
23. Крига А. А. Інституціоналізація опозиції в Україні – шлях до демократизації державного управління / А. А. Крига // Державне управління: теорія та практика. Електронне наукове видання. – 2010. – № 1. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kaaddu.pdf>
24. Латигіна Н. Демократизація в країнах Центральної та Східної Європи: різноманітні підходи і універсальні ознаки / Н. Латигіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса / Латигіна Н.. – Київ: Видавництво ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – (Ін-т політичних і етнонаціональних дослідж. ім. І. Ф. Кураса). – С. 233–244.
25. Линц Х. Крушение демократических режимов// Проблемы Восточной Европы. – 1993. – № 39-40.
26. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 3. – С. 20-33
27. Морарь М. В. Політична опозиція як елемент політичної системи суспільства та демократії / М. В. Морарь, Г. О. Цветкова– Київ: Гілея: науковий вісник, 2019. – (Політичні науки). – С. 57–61.
28. Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О.М. Майбороди. – Київ.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. – С. 288
29. Новинарня, 2019. Рада ухвалила судову реформу Зеленського: про що вона і чому опозиція проти. [online] (Останнє оновлення 17 Жовтень 2019) Доступно: <https://novynarnia.com/2019/10/17/rada-uhvalila-sudovu-reformu-zelenskogo-pro-shhovona-ichomu-opozitsiya-proti/> від 29 квітня 2021

30. Паламарчук М. О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти : монографія / М. О. Паламарчук, за ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2014. – С. 152.
31. Пивовар М.С. Політична опозиція та її роль в процесі становлення демократичної, правової держави /М.С. Пивовар// Зарубіжний науковий журнал «Economic and law paradigm of modern society» (ISSN: 2414-0414, місце реєстрації Словаччина). – 2018. – № 2. – С. 111-116.
32. Політична опозиція: навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальниша. – К. : НАДУ, 2013. – С. 208 .
33. Постригань Г. Ф. Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції / Відп. ред. І. М. Варзар. — К., 1996. — С. 172 - 177.
34. Про парламентську опозицію: Проект Закону України від 30 серпня 2019 року, № 1211 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=66576.
35. Про парламентську опозицію: Проект Закону України від 12 вересня 2019, № 1211-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Офіційний портал Верховної Ради України (rada.gov.ua).
36. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2004 року, № 2365-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
37. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 26 квітня 2020 року, № 1861-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/ed20200426>.
38. Про статус народного депутата України: Закон України від 20 березня 2020 року, № 2790-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12>.
39. Пшеворский А. Демократия и рынок: Политические и экономические

- реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворський ; пер. с англ., под ред. В. Бажанова. – М. : РОССПЭН, 1999. – С.320 .
40. Пшеворський Л. Переходи к демократии// Политология: хрестоматия/ Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. — М.: Гардарики, 2000., С. 677
41. Регламент Верховної Ради України від 19 вересня 2008 року, № 547-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/547-17/ed20080919>.
42. Романюк О. Трансформація політичного режиму в Україні після президентських і парламентських виборів 2019 року / О.І. Романюк. // Сучасне суспільство. – 2019. – С. 147–160.
43. Рудич Ф. Політична влада і опозиція в Україні : методологічний контекст / Ф. Рудич // Віче. — 2013. — № 17. — С. 18–21.
44. Рудич Ф.М. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами: монографія/ за ред. Ф.М. Рудич. – К.: ІІЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України. – 2016. – С. 488.
45. Сас О. Теоретичні та практичні реалії української опозиції [Електронний ресурс] / О. Сас // Віче. –2011. – № 18. – С. 23-35. – Режим доступу : <http://veche.kiev.ua/journal/2711/>
46. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С.40- 45.
47. Угрин Л. Політична опозиція в процесах демократизації суспільства / Л. Угрин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Політологія, соціологія, філософія. – Ужгород: Вісник Карпат, 2005. – №2. – С. 191–196.
48. Циганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика : учеб. пособие / Циганков А. П. – М. : Интерпракс, 1995. – С. 296
49. Червона Л.М. Політична опозиція як соціальний інститут та схеми їх взаємовідносин з владою/ Л.Червона // Нова парадигма. – 2003. – вип. 31 – С.107–115.
50. Шипунов Г. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія

становлення / Г. Шипунов // Вісник Львівського університету– Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – (зб. наук. пр. Серія філософсько-політологічні студії). – С. 103–114.

51. Шмиттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии / Ф. Шмиттер // Век XX и мир.- 1994. – №7 – С. 142-161.